

۱۹/۱۱/۱۴۰۴-۱۹ شعبان ۱۴۴۷-۸ فوریه ۲۰۲۶- فقه معاصر- فقه الاداره- فقه انگیزش (فقه مدیریت رفتار سازمانی)- فقه روابط انسانی سازمانی - نقشه راه امام صادق ع در مصباح الشریعه - روابط اربعه - درس ۸۸- رابطه مدیر با خلق - اصول سبعة^۱ - اصل سوم - التواضع^۲ - باب تواضع در مصباح الشریعه^۳

❖ مسئله ۸۸: حقیقت تواضع این است که مدیر و کارمند از جهت جلال و عظمت پروردگار متعال و در مقابل عزت و بزرگواری او باید پیوسته خود را حقیر و ضعیف دیده و فروتنی کند و هیچ گونه رفتار سازمانی نیست که مورد قبول و رضای پروردگار متعال قرار گیرد، مگر آن که به صورت تواضع و شکسته دلی و ذلت نفس انجام بگیرد و چنین رفتاری درجه‌ی انگیزش کارکنان تحت امر و همکار را بالا می‌برد

تواضع در برابر خلق سازمانی از وظائف مبنایی مدیران است. از سه نوبت قبل حقیقت تواضع را در مصباح الشریعة از امام صادق علیه السلام که نقشه‌ی راه روابط انسانی را ترسیم فرمود در حدیثی معتبر آغاز کردیم. دو فتوا هم داده شد. حال بخش دوم آن را ادامه می‌دهیم:^۲

قَالَ الصَّادِقُ علیه السلام:

۱. وَ أَصْلُ التَّوَّاضِعِ مِنْ إِجْلَالِ اللَّهِ وَ هَيْبَتِهِ وَ عَظَمَتِهِ وَ لَيْسَ لِلَّهِ ﷻ عِبَادَةٌ يَرْضَاهَا وَ يَقْبَلُهَا إِلَّا وَ بَائِهَا التَّوَّاضِعُ؛
۲. وَ لَا يَعْرِفُ مَا فِي مَعْنَى حَقِيقَةِ التَّوَّاضِعِ إِلَّا الْمُقَرَّبُونَ مِنْ عِبَادِهِ الْمُتَّصِلُونَ بِوَحْدَانِيَّتِهِ قَالَ اللَّهُ ﷻ وَ عِبَادُ الرَّحْمَنِ الَّذِينَ يَمْشُونَ عَلَى الْأَرْضِ هَوْنًا وَإِذَا خَاطَبَهُمُ الْجَاهِلُونَ قَالُوا سَلَامًا؛
۳. وَ قَدْ أَمَرَ اللَّهُ تَعَالَى أَعَزَّ خَلْقِهِ وَ سَيِّدَ بَرِيَّتِهِ مُحَمَّدًا ﷺ بِالتَّوَّاضِعِ فَقَالَ ﷻ وَ اخْفِضْ جَنَاحَكَ لِزَيْنَبَكَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ؛
۴. وَ التَّوَّاضِعُ مَرْزَعَةُ الْخُشُوعِ وَ الْخُشُوعُ وَ الْحُشْيَةُ وَ الْحَيَاءُ وَ إِنْ لَمْ يَتَبَيَّنْ إِلَّا مِنْهَا؛
۵. وَ لَا يَسْلُمُ الشَّرْفُ التَّامَّ الْحَقِيقِيَّ إِلَّا لِلْمُتَوَّاضِعِ فِي ذَاتِ اللَّهِ تَعَالَى؛^۳

۱ قَالَ الصَّادِقُ ع أَصُولُ الْمُعَامَلَاتِ تَقَعُ عَلَى أَرْبَعَةِ أَوْجُهٍ مُعَامَلَةُ اللَّهِ وَ مُعَامَلَةُ النَّفْسِ وَ مُعَامَلَةُ الْخَلْقِ وَ مُعَامَلَةُ الدُّنْيَا وَ كُلُّ وَجْهِ مِنْهَا مُنْقَسِمٌ عَلَى سَبْعَةِ أَرْكَانٍ أَمَّا أَصُولُ مُعَامَلَةِ اللَّهِ تَعَالَى فَسَبْعَةُ أَشْيَاءٍ آدَاءُ حَقِّهِ وَ حِفْظُ حُدُودِهِ وَ شُكْرُ عَطَائِهِ وَ الرِّضَا بِقَضَائِهِ وَ الصَّبْرُ عَلَى بَلَائِهِ وَ تَعْظِيمُ حُرْمَتِهِ وَ الشُّوقُ إِلَيْهِ وَ أَصُولُ مُعَامَلَةِ النَّفْسِ سَبْعَةُ الْخَوْفِ وَ الْجُهْدُ وَ حَمْلُ الْأَدَى وَ الرِّيَاضَةُ وَ طَلَبُ الصِّدْقِ وَ الْإِخْلَاصُ وَ إِخْرَاجُهَا مِنْ مَحْبُوبِهَا وَ رِبْطُهَا فِي الْفَقْرِ وَ أَصُولُ مُعَامَلَةِ الْخَلْقِ سَبْعَةُ الْجِلْمِ وَ الْعَفْوُ وَ التَّوَّاضِعُ وَ السَّخَاءُ وَ الشَّقْفَةُ وَ النَّصْحُ وَ الْعَدْلُ وَ الْإِنصَافُ وَ أَصُولُ مُعَامَلَةِ الدُّنْيَا سَبْعَةُ الرِّضَا بِالذُّنُوبِ وَ الْإِيثَارُ بِالْمَوْجُودِ وَ تَرْكُ طَلَبِ الْمَفْقُودِ وَ بَعْضُ الْكُتْرَةِ وَ اخْتِيَارُ الرَّهْدِ وَ مَعْرِفَةُ أَفَائِمَا وَ رَفْضُ شَهَوَاتِمَا مَعَ رَفْضِ الرِّئَاسَةِ فَإِذَا حَصَلَتْ هَذِهِ الْخِصَالُ فِي نَفْسٍ وَاحِدَةٍ فَهِيَ مِنْ خَاصَّةِ اللَّهِ وَ عِبَادِهِ الْمُقَرَّبِينَ وَ أَوْلِيَائِهِ حَقًّا. (امام جعفر بن محمد علیه السلام، مصباح الشریعة، ص. ۷۲)

۲ همان. الباب الثامن و الخمسون في التواضع: قال الصادق علیه السلام: التواضع أصل كل شرف نفيس و مرتبة رفيعة، و لو كان للتواضع لغة يفهمها الخلق لنتق عن حقايق ما في مخفيات العواقب. و التواضع ما يكون لله و في الله، و ما سواه فكبر (مكر)، و من تواضع لله شرفه الله على كثير من عبادته (سئل بعضهم عن التواضع؟ قال هو أن يخضع للحق و ينقاد له و لو سمعه من صبي، و كثير من انواع الكبر يمنع من استفادة العلم و قبوله و الانقياد له، و فيه وردت الآيات التي فيها ذم المتكبرين) و لاهل التواضع سيماء يعرفها أهل السموات (السماء) من الملائكة و أهل الارض من العارفين. قال الله تعالى: وَ عَلَى الْأَعْرَافِ رِجَالٌ يَعْرِفُونَ كَلِمَاتٍ بِسْمَائِهِمْ. و قال ايضا: من يرتد منكم عن دينه فسوف يأتي الله بقوم يحبهم و يحبونه أذلة على المؤمنين أعزة على الكافرين. و قال ايضا: ان أكرمكم عند الله أتقاكم. و قال: فلا تركوا انفسكم. (باب پنجاه و هشتم در تواضع) حضرت صادق علیه السلام فرموده است: تواضع و فروتنی اساس هر گونه شرافت عظیم و مرتبه بلندی است، و اگر برای تواضع زبان و لغتی بود هر آینه خبر می داد ما را از حقایق پوشیده و اسرار نهان و نتایجی را که برای آن هست. و تواضع چیزی است که برای خدا و در راه خدا باشد، و اگر نه، آن مکر و تکبر است، اگر چه به صورت تواضع باشد. و چون تواضع برای خدا شد؛ خداوند متعال او را عزت و بزرگی داده، و شرافت بر دیگران پیدا می‌کند. بعضی از علماء را از حقیقت تواضع پرسیدند؟ جواب داد که: تواضع اینست که در مقابل حق مطیع و خاضع گردد، اگر چه طرف يك فرد پست و یا بجهای باشد. و تکبر در بسیاری از موارد مانع از آموختن علوم و استفاده از اهل علم و معرفت شده، و از خضوع و فروتنی در مقابل حق و علم و از قبول آن نمی‌کند. و درباره‌ی فروتنی آیاتی نازل شده است که در ضمن آن‌ها به مذمت و نکوهش تکبر اشاره فرموده است. و برای اشخاص متواضع چهره‌های مخصوصی است که ملائکه‌ی آسمان و اهل معرفت از اهل زمین آنان را می‌شناسند. خداوند متعال می‌فرماید: در مقامات بلند و بالا مردانی هستند که هر کسی را از چهره و سیمای او می‌شناسند، و خصوصیات روحی او را تشخیص می‌دهند. و باز فرموده است: هر گاه شما از دین مقدس الهی منصرف و مرتد گردید، خواهد آورد خداوند متعال جمعی را که دوست می‌دارد آنان را و آنان نیز خدا را دوست می‌دارند و آنان در مقابل مؤمنین متواضع و پست بوده و در مقابل کفار

تفقه: تواضع از وظائف مدیران و کارکنان سازمان است، لإطلاق قوله تعالى: «فَاخْفَضْ جَنَاحَكَ...» که ریشه در عبودیت دارد که جنس آن تذلیل و خضوع و خشوع است. این عبودیت به ربوبیت و مدیریت خداگونه منتهی می‌شود، لقوله ﷺ «العبودية جوهرة كنهها الربوبية» كما مر، یعنی مدیر متواضع لله و فی الله در رفتار سازمانی دارای قدرت مدیریت بالایی از جنس مدیریت خدایی خواهد شد. عقل سازمانی از مسیر تواضع ناشی از عبودیت به کسب این قدرت حکم می‌کند، فافهم و تدبر.

فتحصل که حقیقت تواضع این است که مدیر و کارمند از جهت جلال و عظمت پروردگار متعال و در مقابل عزت و بزرگواری او باید پیوسته خود را حقیر و ضعیف دیده و فروتنی کند و هیچ‌گونه رفتار سازمانی نیست که مورد

عزیز و بزرگواری. و فرمود: گرامی‌ترین شماها نزد پروردگار متعال کسی است که پرهیزکارتر باشد. و فرمود خودتان را با تزکیه و تقدیس و ترفیع مقام معرفی نکنید. شرح: هنگامی که انسان متوجه به الوهیت و عظمت و جلال پروردگار متعال گشته، و عبودیت و ذلت و عجز و حقارت خود را دید، قهراً در همه حال و در هر مقام خود را کوچک و محدود و فقیر دانسته، و ذاتاً و وجداناً از خودبینی و خودستایی دوری خواهد کرد، و این معنی را تواضع لله گویند. و چون تواضع در مواردی صورت گیرد که در راه خدا است و منتهی به خدا می‌شود؛ آن را تواضع فی الله گویند. و در صورتی که فروتنی روی اغراض دنیوی و مقاصد مادی صورت گیرد، مانند تواضع برای جلب نفوس و اظهار قدس و تقوی و ایجاد محبت و به دست آوردن مال و عنوان و اعمال نظرهای شخصی و امثال این‌ها؛ برگشت آن به خودپسندی و خودستایی و خودخواهی بوده، و حيله و مکرری نیز به تکبر اضافه خواهد شد. در شاهراه جاه و بزرگی خطر بسی است/آن به کزین گریوه سبک‌بار بگذری؛ آن کس که او فتاد خدایش گرفت دست/گو بر تو باد تا غم افتادگان خوری؛ در کوی عشق شوکت شاهی نمی‌خرند/اقرار بندگی کن و اظهار چاکری. قال رسول الله ﷺ: ان الله أوحى الى أن تواضعوا حتى لا يفخر أحد على أحد و لا يبغي أحد على أحد، و ما تواضع أحد لله الا رفعه الله. و كان رسول الله ﷺ اذا مر على الصبيان فيسلم عليهم لكمال تواضعه) و اصل التواضع من اجلال (جلال) الله تعالى و هيئته و عظمته و ليس لله ﷻ عبادة يقبلها و يرضاه الا و باجها التواضع، و لا يعرف ما في (في معنى) حقيقة التواضع الا المقربون من عباده المتصلون بوحدانته. قال الله تعالى: وعباد الرحمن الذين يمشون على الارض هونا و اذا خاطبهم الجاهلون قالوا سلاما و قد أمر الله ﷻ أعز خلقه و سيد بريته محمدا ﷺ بالتواضع، فقال ﷻ: و اخفض جناحك لمن اتبعك من المؤمنين. و التواضع مزعة الخشوع و الخضوع و الخشية و الحياء و انهن لا تتبين (يتبين) الا منها (منها و فيها) و لا يسلم الشرف التام الحقيقي الا بالتواضع (للمتواضع) في ذات الله تعالى. رسول اکرم ﷺ فرموده است: خداوند متعال وحی کرده است مرا که تواضع کنید تا فخر و مباحات ننماید یکی از شماها بر دیگری و ظلم و تعدی نکند کسی بر فرد دیگر، و فروتنی نمی‌کند شخصی برای خدا و در راه او مگر آنکه خداوند متعال او را عزت و بلندی مقام می‌دهد. و رسول اکرم ﷺ هر گاه در عبور خود به بجهای بر می‌خورد، او را سلام می‌داد، از جهت نهایت تواضع آن حضرت. و حقیقت تواضع این است که: انسان از جهت جلال و عظمت پروردگار متعال و در مقابل عزت و بزرگواری او پیوسته خود را حقیر و ضعیف دیده و فروتنی کند. و هیچ‌گونه عبادت و طاعتی نیست که مورد قبول و رضای پروردگار متعال قرار گیرد؛ مگر آن که به صورت تواضع و شکسته دلی و ذلت نفس انجام بگیرد. و از حقیقت تواضع و از نتایج دقیق آن آگاه نمی‌شود، مگر کسانی که از بندگان مقرب و خاص خدا و از موحدین حقیقی و کامل باشند. و خداوند متعال می‌فرماید: و بندگان مخصوص من که مورد عنایت و رحمت من قرار می‌گیرند، افرادی هستند که با کمال فروتنی و افتادگی راه می‌روند، و چون مردم نادان و خود پسند آنان را خطاب کرده و با آنان سخن گویند؛ با نهایت نرمی و تواضع و سلامتی نفس و طهارت قلب جواب می‌دهند. و خداوند متعال امر فرموده است گرامی‌ترین بنده و عزیزترین فرد خلق خود رسول اکرم ﷺ را به موضوع تواضع، و فرموده است که: در مقابل بندگان مؤمن فروتنی و نرمی را شیوه خود قرار بده، و با کمال مهربانی و صفا با آنان رفتار بکن. و تواضع محل کشت کردن و رویدن خشوع و خضوع و خشیت و حیاء است، و آن‌ها آشکار نمی‌شوند و ظهور نمی‌کنند مگر از همان محل تواضع. و شرافت به معنی حقیقی و تمام نیز حاصل نمی‌شود مگر با تواضع در مقابل پروردگار متعال. شرح: روح طاعت و عبادت عبودیت و بندگی است، و روح عبودیت خضوع و فروتنی است، و روح فروتنی ذلت و حقارت نفس در مقابل عزت و عظمت و کبریائی پروردگار متعال است، و نتیجه‌ی ذلت نفس و خضوع کمال عزت و بهاء و نور و انشراح صدر است. و پس حقیقت عزت و علو مقام و رفعت درجه حاصل نمی‌شود مگر در اثر تواضع و فروتنی و عبودیت، اینست که خداوند متعال می‌فرماید: **وَلِلَّهِ الْعِزَّةُ وَلِرَسُولِهِ وَلِلْمُؤْمِنِينَ وَلَكِنَّ الْمُنَافِقِينَ لَا يَعْلَمُونَ**. و مردم مادی و دنیاپرست تصور می‌کنند که: عزت و بزرگواری در اثر مال‌داری و ثروت و خودنمایی و خودپسندی و تکبر حاصل می‌شود، و غفلت دارند که دنیا و مال و اعتبارات ظاهری مادی در معرض زوال و تغیر و تبدل بوده، و موقتی و چند روزی و صوری است، و گذشته از این، موجب بی‌نیازی نفس و غنای قلب نبوده، و فکر و نظر و تمایلات انسان را تأمین نمی‌کند، و بلکه بر نیاز و فقر و گرفتاری و احتیاج آدمی می‌افزاید. (امام جعفر بن محمد عليه السلام، مصباح الشریعة، ترجمه‌ی مصطفوی، صص. ۲۴۱-۲۴۴)

قبول و رضای پروردگار متعال قرار گیرد، مگر آن‌که به صورت تواضع و شکسته‌دلی و ذلت نفس انجام بگیرد و چنین رفتاری درجه‌ی انگیزش کارکنان تحت امر و همکار را بالا می‌برد.^۴

^۴ درس ۸۸ فقه الروابط از سلسله‌ی فقه الاداره، ۱۹ شهر شعبان المعظم ۱۴۴۷.